

विसाव्या शतकातील अस्थिव्यंग प्रवर्ग जीवोत्थानार्थ झालेले प्रयत्न

डॉ. विजय साहेबराव कदम

प्रास्ताविक

विसाव्या शतकाच्या पुर्वाधात मूकबधिर, अंध, मतीमंद व अस्थिव्यंग या अपंग प्रवर्गांच्या जीवोत्थानाकरिता प्रयत्न झाले. दादरच्या अंध शाळेच्या स्थापनेने महाराष्ट्रातील अपंग कल्याण कार्याचा प्रारंभ झाला. अपंगांच्या शिक्षण संस्थांच्या स्थापनेकरीता केले जाणारे प्रयत्न हे मिशन-यांनी धर्मादाय कार्याचा भाग मानले होते. अपंगांचे जीवन इतरांनी केलेल्या दयेवर अवलंबून आहे, असे गृहीतक या कार्यामध्ये होते. ख्रिश्चन मिशन-यांचे धर्मदाय कार्य हे अपंग कल्याण कार्याच्या उदयाचे मुलभुत कारण ठरले असे म्हणावयास हरकत नाही. अर्थातच अपंग कल्याणार्थ नवनिर्मित संस्था, मंडळे व न्यास यांच्यावर धार्मिक उदारमतवादाचा पगडा होता हे स्पष्ट आहे. प्रस्तुत ठिकाणी अस्थिव्यंग प्रवर्गांच्या जीवोत्थानाच्या विसाव्या शतकातील प्रयत्नांची मांडणी केलेली आहे.

डब्ल्यु. डब्ल्यु. टेलर म्हणतात, “प्राचीनकाळी भारतात पंगु अर्भकाला फेकून देणे अथवा ठार मारून टाकणे अशी दुष्कृत्ये केली जात नसत. काही वेळा पंगुंना दयेस पात्र ठरवले जात असे. कधी त्यांच्याकडे धार्मिक गुणवत्ताधारक व्यक्ती म्हणून देखील पाहिले जाई. पंगुकडे दयाळु दृष्टीने पाहण्यात आले असले तरी त्यामागे आज अभिप्रेत असलेला सामाजिक समतेचा भाव अभिप्रेत नव्हता.

अपंगांची सामाजिक, धार्मिक बहिष्कृता ही प्रामुख्याने कर्म सिध्दांतांच्या धार्मिक संस्काराने निर्धारित केलेली असे. व्यक्तीचे पंगुत्व हे त्याने केलेल्या वर्तमान किंवा गतजन्माच्या दुष्कृत्यामुळे आहे, अशी कारण मीमांसा कर्म सिध्दांत करतो. पंगुंची दुस्थिती सुधारण्यासाठी केलेले कृत्य हे ईश्वरी इच्छे विरुद्ध केलेले कृत्य आहे, असे मानले जाई. या पार्श्वभूमीवर भारताचे सुवर्ण युग म्हणून संबोधला जाणारा गुप्तांचा काळ हा अपंग विकासाच्या दृष्टीनेदेखील सुवर्णकाळ ठरला. या काळात अपंगांना व्यवसायिक प्रशिक्षण देण्यासाठी विविध कार्यशाळांची उभारणी करण्यात आली. अपंगांना प्राधान्यक्रम देणारे थोडेफार प्रसंग भारतीय इतिहासात काहीवेळा दिसतात.”^१ असे असले तरी बहुतांशी पंगु लोकांच्या वाटयाला अगतिक व अवहेलनाच येत असे.

सन १९१४ पुर्वी भारतात अस्थिव्यंगांचा प्रश्न सर्वाथाने दुर्लक्षितच राहिला होता. पहिल्या महायुद्धकाळात या विषयाची तीव्रता आणि त्यावर काम करण्याची गरज प्रथमच व्यक्त झाली. त्या अनुषंगाने या काळात चर्चा सुरु झाली. “या विषयाच्या प्रचारामध्ये डॉ. किणी यांचे योगदान महत्वाचे आहे. डॉ. किणी हे भारतातील अस्थिव्यंगांच्या पुनर्वसन कार्याचे जनक मानले जातात. असे असले तरी सन १९४७ पर्यंत अस्थिव्यंग व्यक्तींना वैद्यकीय उपचार, शिक्षण व त्यांचे पुनर्वसन या घटकांकडे शास्त्रीय पध्दतीने लक्ष देऊन काम करणारी एकही संस्था अथवा संघटना उदयाला आली नाही. काही वेळा सामान्य रुग्णालये व सर्वसाधारण वैद्यकीय निष्णात व्यक्ती, सौम्य पंगुता असलेल्या लोकांवर थोडेफार उपचार करत असत, पण जेव्हा अपंगत्वाचा प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचा असे तेव्हा त्यांना नशिबाच्या भरवशावर सोडून दिले जात असे. पंगु भिका-यांकरिता युरोपप्रमाणे भारतात स्वतंत्र पंगु शुश्रूषागृहांची व्यवस्था नव्हती. मध्यमवर्गीय पंगु लोक स्वगृही एकांतात कैद्याप्रमाणे जीवन कंठत असत. अस्थिव्यंगांचे पुनर्वसन ही संकल्पना ख-या अर्थाने दुस-या महायुद्धकाळात भारतात आली. युध्दात

जायबंदी झालेल्या लोकांचे पुनर्वसन करण्याकरिता या काळात काही सामुहिक प्रयत्नांमुळे पुनर्वसन विभागाची सुरुवात करण्यात आली. लष्कराने खडकी, पुणे येथे अॅक्युपेशनल थेरपी सेंटर आणि लॉब मेकींग सेंटर सुरु केले. त्याकरिता इंग्लंडमधून काही फिजीओथेरपीस्ट आयात करण्यात आले. युध्दसमाप्तीनंतर दोन वर्षांच्या आत लष्कराने हे रुग्णालय आणि विशेष सुविधा केंद्र बंद केले.

सोसायटी फॉर द रिहॅबिलिटीटीशन ऑफ क्रिपल्ड चिल्ड्रन, बॉम्बे या संस्थेची सन १९४७ मध्ये स्थापना झाली. काही सेवाभावी वैद्यकीय निष्णातांनी एकत्र येऊन बालपक्षाघात व इतर प्रकारचे पंगुत्व आलेल्या बालकांवर उपचार करण्यासाठी फिजीओथेरपी आणि रिहॅबिलिटीशन क्लिनिक प्रायोगिक तत्वावर सुरु केले. या छोट्या क्लिनिकचे पुढे सन १९५१ मध्ये ५० खाटा असलेल्या विशाल अस्थिव्यंग रुग्णालयात रुपांतर झाले. पुढे भारतातील काही मोठ्या रुग्णालयांनी स्वतंत्र फिजीओथेरपी विभाग सुरु केले. उदाहरणार्थ के.ई.एम. हॉस्पिटल बॉम्बे या रुग्णालयाने 'स्कूल ऑफ फिजीओथेरपी' आणि 'स्कूल ऑफ अॅक्युपेशनल थेरपी' असे विभाग सुरु केले.^२

अंध आणि मूकबधिर व्यक्तींकरिता विविध सेवा पुरविण्याच्या कार्याचा भारतात प्रारंभ झाल्यानंतर काहीसे उशिरा अस्थिव्यंगांच्या प्रश्नाकडे लक्ष देण्यास सुरुवात झाली. त्याकाळी पंगु व्यक्ती व चेतासंस्था व स्नायु यांच्याशी संबंधीत आजारानेग्रस्त व्यक्ती यांचा अस्थिव्यंग या संकल्पनेत समावेश केला जात असे. मात्र महारोग झालेल्या व्यक्तींचा या संकल्पनेत समावेश केला जात नसे. पुढे महारोगग्रस्त व्यक्ती हा स्वतंत्र अपंग प्रवर्ग मानला गेला.

इतर अपंग प्रवर्गांप्रमाणेच अस्थिव्यंग अपंगांची निश्चित आकडेवारी किती होती? याबाबत मत भिन्नता आहे. "सन १९५६ मध्ये मुंबईत व सन १९५७ मध्ये दिल्लीत भारत सरकारने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार भारतातील एकूण अपंगांच्या संख्येपैकी ३० टक्के ते ४० टक्के लोक अस्थिव्यंग असल्याचे निर्देशनास आले होते."^३ केंद्रीय सांख्यिकी संस्थेने अस्थिव्यंगांची तीन दशकातील आकडेवारी जाहीर केलेली आहे, ती पुढीलप्रमाणे-

तक्ता क्र. ७. केंद्रीय सांख्यिकी संस्थेने जाहीर केलेली अस्थिव्यंगांची सन १९५१ ते सन १९७१ या तीन दशकातील आकडेवारी

अनु.	दशक	अस्थिव्यंगांची संख्या
१	१९५१	२७,३०,०००
२	१९६१	३४,४०,०००
३	१९७१	४१,६०,०००

(संदर्भ: Wallace W. Taylor and Isabelle Wagner Taylor, Services for the Handicapped in India, International Society for Rehabilitation of the Disabled, New York, U.S.A., printed by- Western printer and Publishers Bombay India, 1970, p. 211.)

"मुंबई प्रांतातील पहिले सर्वेक्षण फेब्रुवारी १९५४ मध्ये झाले. हेच भारतातील अस्थिव्यंगांचे पहिले सर्वेक्षण होते. हे सर्वेक्षण संयुक्त राष्ट्रांचे तत्कालीन सल्लागार हेन्री केसलर यांनी केले. फलटण शहरातील १०,००० लोक व इतर ७२ खेड्यातील सुमारे एक लाख लोक एवढ्या मोठ्या लोकसंख्येत हे सर्वेक्षण करण्यात आले. या सर्वेक्षणात १६५ लोक अपंग असल्याचे आढळून आले. त्यापैकी ९५ मुले १६ वर्षे वयोगटाखालील होती. परंतु हे सर्वेक्षण प्रत्यक्ष लोकांच्या घरी जाऊन न करता अपंग व्यक्तींचे पालक त्यांच्या अपंग पाल्यांना घेऊन हेन्री केसलर यांच्याकडे फलटण येथे आले होते. या मुलांना पुढील उपचारासाठी कुठे पाठवता येऊ शकते, याचे देखील केसलर यांनी मार्गदर्शन केले होते. त्यांच्या या कार्यक्रमाला मोठी प्रसिध्दी देण्यात आली होती. शिक्षण मंत्रालयाने पहिला रॅण्डम सॅम्पल सर्व्हे १९६२ मध्ये मुंबई शहरात घेतला. १९ हजार कुटुंबांचे सर्वेक्षण करण्यात आले. त्यापैकी ३४६ लोक अपंग आढळले. हे प्रमाण प्रतिहजारी ३.४ टक्के इतके होते. त्यामध्ये प्रतिहजारी १.३६ टक्के लोक अस्थिव्यंग आढळले."^४

तक्ता क्र. ८. सन १९५४ च्या सर्वेक्षणात फलटण शहर व परिसरातील ७२ गावे येथे आढळून आलेल्या अपंगांची वर्गवारी.

अनु.	अपंग प्रवर्ग	संख्या
१	अस्थिव्यंग	१२६
२	अंध	८३
३	मतिमंद	५५
४	कर्णबधिर	४४
५	मुकबधिर	२८
६	वाचादोष	१६
	एकुण	३४६

(संदर्भ: Wallace W. Taylor and Isabelle Wagner Taylor, Services for the Handicapped in India, International Society for Rehabilitation of the Disabled, New York, U.S.A., printed by- Western printer and Publishers Bombay India, 1970, p. 211.)

याच दरम्यान मुंबई, पुणे, अहमदाबाद, या शहरांमध्ये प्रत्यक्ष भेटी देऊन व मुलाखती घेऊन अस्थिव्यंग व्यक्तींचे सर्वेक्षण करण्यात आले. त्यात ५०० अस्थिव्यंग व्यक्ती आढळून आल्या त्यांची वर्गवारी पुढील तक्त्यात केलेली आहे.

तक्ता क्र.९ मुंबई, पुणे, अहमदाबाद या तीन शहरांमध्ये आढळून आलेल्या ५०० अस्थिव्यंग व्यक्तींची वर्गवारी.

अनु.	अस्थिव्यंगाचा प्रकार	संख्या	टक्केवारी
१	जखमी	२३५	४७%
२	चेता संस्था विषयक	२००	४०%
३	रोग जंतु मुळे प्रभावित	२५	५%
४	जन्मतः	३७	७.४%
५	इतर अस्थिव्यंग	३	०.६%

(संदर्भ: Wallace W. Taylor and Isabelle Wagner Taylor, Services for the Handicapped in India, International Society for Rehabilitation of the Disabled, New York, U.S.A., printed by- Western printer and Publishers Bombay India, 1970, p. 214.)

या आकडेवारीचे विश्लेषण करताना उषा भट म्हणतात, “या सर्वेक्षणातील एक उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे पोलीओ आणि महारोग यांनी ग्रस्त असलेल्यांचे प्रमाण उच्च सामाजिक आर्थिक स्तरांचे प्रतिनिधित्व करणा-या उच्चजातींमध्ये अधिक असल्याचे आढळून आले. टि.बी. मुळे झालेली हाडांची व साध्यांची झीज व जन्मतःच आलेले अपंगत्व या प्रकारचे लोक कनिष्ठ जातींमध्ये अधिक असल्याचे आढळून आले. बहुधा कनिष्ठ समाजिक आर्थिक स्तरामुळे वाटयाला आलेले कुपोषण हे याचे कारण असावे. ३४ वर्षे वयाखालील लोकांमध्ये अपघातामुळे आलेले अपंगत्वाचे प्रमाण अधिक होते. महारोग आणि पोलीओ या दोन कारणांनी अपंगत्व आलेल्यांचे प्रमाणामध्ये लहान मुलांचे प्रमाण सर्वाधिक होते.”^५

इंडियन कौन्सिल ऑफ मेडिकल रिसर्च, मुंबई यांच्या पोलीओ संशोधन केंद्रांच्या म्हणण्यानुसार “शहरी भागात प्रतिहजारी लोकसंख्येत एक व्यक्ती पोलीओमुळे अपंग झाल्याचे आढळत असे, तर मृत्युदर १० टक्के इतका असे. सन १९४८ ते १९५८ या दशकात मुंबई शहरात १३३० पोलीओच्या रुग्णांची नोंदणी करण्यात आली असे म्हणता येईल. अस्वच्छता आणि निदान आणि उपचारांचा आभाव

यामुळे या काळात पोलीओचे प्रमाण लहान मुलांमध्ये अधिक होते. श्रीमंत वर्गापेक्षा गरिब कुटुंबातील पोलीओग्रस्त मुलांचे मृत्युचे प्रमाण देखील मोठे होते.”^६ याचा अर्थ या काळात पोलीओ हे अपंगत्वामागील मोठे कारण होते. उषा भट यांची मांडणी लक्षात घेतली तर व्यक्तीचा समाजिक, आर्थिक स्तर आणि अपंगत्व याचा सहसंबंध विस्ताराने अभ्यासण्याची निकड प्रकर्षाने जाणवते.

“ भारत सरकार, संयुक्त राष्ट्रे व विशेष संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने सन १९५० मध्ये जमशेदपुर येथे भारतातील अपंग मुलांच्या पुनर्वसनाकरिता दक्षिण पूर्व अशिया परिषदेचे आयोजन करण्यात आले. ही परिषद अस्थिव्यंग पुनर्वसनाच्या इतिहासातील मैलाचा दगड मानली जाते. या परिषदेची फलश्रुती म्हणुन किंग एडवर्ड सातवा मेमोरियल हॉस्पिटल, मुंबई येथे अपंग मुलांकरिता प्रशिक्षण व पुनर्वसन केंद्राची स्थापना करण्याचा घेतलेला निर्णय होय. या निर्णयाला अनुसरुन जागतिक आरोग्य संघटना, संयुक्त राष्ट्रे, आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना, युनिसेफ, आंतरराष्ट्रीय अपंग पुनर्वसन संस्था इ. संस्थांच्या सहकार्यातुन अँक्युपेशनल थेरपी ट्रेनिंग सेंटर आणि फिजिकल थेरपी स्कुल ऑगस्ट १९५५ मध्ये सुरु करण्यात आले.

संपूर्ण देशातील अपंगांना विविध सेवा देण्याकरिता प्रशिक्षण केंद्र म्हणुन काम करणे आणि पुढील काळातील अपंगांचे विशेषतः अस्थिव्यंग पुनर्वसन कार्यक्रमाचे पथदर्शक म्हणुन काम करणे, असे या केंद्राच्या स्थापनेमागचे उद्दिष्ट होते. या केंद्राला 'ऑल इंडिया इन्स्टीट्यूट फॉर फिजिकली मेडीसीन अण्ड रिहॅबिलीटेशन' असे नामकरण करण्यात आले. 'सोसायटी फॉर दि रिहॅबिलीटेशन ऑफ क्रिप्लड चिल्ड्रेन' या संस्थेच्या सहभागाने कृत्रिम अवयव विभाग सुरु करण्यात आला.”^७ अशाप्रकारे आरंभकाळी छोटेसे असलेले हे केंद्र पुढे बहुविध सुविधा देणा-या विशालकाय संस्थेत रूपांतरीत झाले. ही संस्था अपंग पुनर्वसनासाठी कार्यक्रम करणा-या सिव्हीलीयन हॉस्पिटलसला मदत कार्य करत होती. “देशात सन १९५० मध्ये अंध आणि बधिरांसाठी ८० संस्था अस्तित्वात होत्या परंतु अस्थिव्यंगांकरिता फक्त तीन संस्था अस्तित्वात होत्या. सन १९६३ मध्ये अंधांच्या संस्थांची संख्या १०० वर पोहचली, बधिरांच्या संस्थांची संख्या ५७ झाली. मात्र पंगुसाठी फक्त २२ संस्था निर्माण झाल्या. वस्तुतः याकाळी अपंगांच्या एकुण लोकसंख्येपैकी सर्वाधिक लोकसंख्या अस्थिव्यंग व्यक्तींची होती आणि त्यांच्याकरिता असलेल्या संस्था व सुविधा मात्र खुप तुटपुंज्या होत्या, हे वरील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते. सन १९६७ मध्ये प्रौढ अस्थिव्यंगांसाठी १५ तर अस्थिव्यंग मुलांकरिता २५ संस्था कार्यरत होत्या.”^८

सन १९४३ ते १९६० हा काळ ख-या अर्थाने भारतीय अस्थिव्यंगांकरिता सेवासुविधा निर्मितीचा काळ होता असे म्हणता येईल, कारण या काळात कधी नव्हे इतक्या संस्था या क्षेत्रात कार्यान्वित झाल्या. त्यातील महत्वाच्या संस्था पुढीलप्रमाणे आहेत. या काळात उदयाला आलेल्या अकरा नामांकित संस्थांपैकी सहा संस्था एकटया महाराष्ट्रात होत्या, ही गोष्ट उल्लेखनीय आहे. याचा अर्थ इतर अपंगाप्रमाणेच अस्थिव्यंगांच्या बाबतीतही महाराष्ट्रानेच देशाचे नेतृत्व केले आहे.

“एका अभ्यासानुसार सन १९६५ च्या भारत पाकिस्तान युध्दात ६ ते २३ सप्टेंबर या १८ दिवसांच्या कालखंडात ७६ जवानांना गंभीर अपंगत्व आले होते. त्यांना पुणे येथील खडकी मिलीटरी हॉस्पिटलमध्ये दाखल करण्यात आले. या सैनिकांमध्ये सर्व पुरुष असुन ते ४० वर्षे खालील वयाचे होते. त्यातील बहुतेकांना शरीराच्या डाव्या किंवा उजव्या बाजूला गोळी लागुन अवयव गमवावे लागले होते. यातील फक्त ६ टक्के सैनिकांना शरीराच्या दोन बाजूंनी जखमा झाल्याची नोंद आढळते. चिल्ड्रेन ऑर्थोपिडीक हॉस्पिटल, बॉम्बे येथे अपंग मुलांचे पुनर्वसन केंद्र सुरु करण्याकरिता राणी चंद्रमणी देवी यांनी स्वतःची जागा आणि १,००,०००/- रुपये दिले. सन १९६५ मध्ये हे हॉस्पिटल एका नव्या इमारतीत सुरु झाले. सन १९६७ पासुन हे हॉस्पिटल महाराष्ट्र शासनाच्या नियंत्रणाखाली आले. मतीमंद व महारोगी व पोलीओग्रस्त अस्थिव्यंग अशा विविध प्रकारच्या अपंगांना दवाखान्यातच शिक्षण देण्याकरिता ३० खाटांची व्यवस्था करण्यात आली. येथे ५ ते १५ वयोगटातील मुलांना प्रवेश दिला जात असे. या मुलांना वैद्यकीय उपचार व शिक्षण एकाच छताखाली देण्याची येथे व्यवस्था करण्यात आली. सन १९६० च्या दशकात भारतातील पंगु मुलांना शिक्षण आणि प्रशिक्षण देण्याकरिता पाच पध्दती अवलंबल्या जात होत्या.

- १) दवाखान्यातील बिछान्यावर शिक्षण
- २) दवाखान्यामध्ये शिक्षण विभाग
- ३) पंगु मुलांकरिता विशेष निवासी शाळा
- ४) दिवसा भरणा-या विशेष शाळा
- ५) सर्व सामान्य शाळेत पंगु मुलांकरिता विशेष सुविधा”^९ या त्या पाच पध्दती होत्या.

“बाई जेरबाई वाडिया हॉस्पिटल, परेल, मुंबई हे आजारामुळे अंथरुणाला खिळलेल्या मुलांना दवाखान्यातच शिक्षण देणारे भारतातील पहिले हॉस्पिटल आहे. मुंबई सरकारच्या सहकार्याने टाटा स्कुल फॉर सोशल सायन्सेस या संस्थेने सन १९४९ मध्ये ही सुविधा सुरु केली. येथे प्रत्येकी २० खाटांची दोन विभाग निर्माण करण्यात आले. पहिल्या विभागात टी.बी.मुळे हाडांचे व सांध्यांचे अपंगत्व आलेल्या मुले तर दुस-या विभागात अस्थिव्यंग बालकांना प्रशिक्षित शिक्षकाद्वारे शिक्षण दिले जाई. त्यात विद्यार्थीनिहाय गरजा लक्षात घेऊन शैक्षणिक, हस्तकला व श्रमपरिहार करणारे उपक्रम इ. चे शिक्षण दिले जाई. शिक्षणाचे माध्यम म्हणून मराठी, हिंदी, इंग्रजी या भाषांना प्राधान्य दिले जात असे. अधुपणाच्या कक्षेत राहून देखील अपंगांना जीवनाचा आनंद उपभोगण्याची संधी निर्माण करून देण्याचा हा पहिला प्रयत्न होता.

द चिल्ड्रेन अर्थोपीडीक हॉस्पिटल, महालक्ष्मी, बॉम्बे हा बालरुणाकरिता एकमेव शासनमान्य दवाखाना होता. 'सोसायटी फॉर दि रिहॅबिलीटेशन ऑफ क्रिप्लड चिल्ड्रेन' ही संस्था हे हॉस्पिटल चालवत असे. त्याचप्रमाणे या दवाखान्यातील शाळा ही मुंबई महानगरपालिकेच्या शिक्षण विभागाच्या अधिपत्याखाली चालत असे. या शाळेत शहरातील इतर शाळांप्रमाणे अभ्यासक्रम शिकवले जात होते. पुढे महारोगानेग्रस्त मुलांकरिता तेथे स्वतंत्र कक्ष स्थापन केला होता. रुग्णालयीन शाळांमध्ये कार्यरत शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्याचे काम मेडीकल कॉलेज हॉस्पिटल नागपुर आणि असोसिएशन फॉर क्रिप्लड चिल्ड्रेन यांनी केले जाई.”^{१०}

अपंग मुलांना केवळ व्यावसायिक शिक्षणाची सोय करून देऊन भागत नाही, तर ज्या योगे उपयुक्त आणि स्वावलंबी नागरिक होता येईल, असे कौशल्य ग्रहण करून घेण्याकरिता मुलांना प्रत्यक्ष काम करण्याची उमेदवारी संधी दिली गेली पाहिजे. विशेष शाळांमधून शिकलेल्या अपंग मुलांना नोकरीमध्ये ठराविक प्रमाण ठरवून द्यावे. ही अनुचितनाची कल्पना त्याकाळी टाकाऊ मानली जात असे. अपंगांना शिक्षणाची उमेदवारी आणि कौशल्य प्राप्त करून घेण्याची संधी मिळून द्यावी. संरक्षित कारखान्यांमधून अपंगांना सोयीस्कार असे उद्योगधंदे सुरु करावेत आणि त्या ठिकाणी अपंगांच्या उद्योग विनिमयाची व्यवस्था व्हावी. अशा कारखान्यांमधून अपंगांच्या विशेष गरजा लक्षात घेऊन तशा सोयी-सवलती त्यांना मिळवून द्याव्यात आणि त्या ठिकाणी अपंगांना सहज साधतील असे उद्योगधंदे सुरु करावेत. अशा त-हेच्या कार्यक्रमांचा अंगीकार खाजगी संस्थांनी सन १९५० च्या दशकात महाराष्ट्रात केला.

सन १९५५ मध्ये भारतातील पहिली अस्थिव्यंगची संरक्षित कार्यशाळा मुंबई येथे सुरु करण्यात आली. श्रीमती फातिमा ईस्माईल यांनी फेलोशिप ऑफ द फिजीकली हॅण्डीकॅप्ड, बॉम्बे ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेने अपंग स्त्री पुरुषांना प्रशिक्षण देऊन रोजगार उपलब्ध करून दिला. सन १९६५ पर्यंत या संस्थेच्या लाभार्थींची संख्या १२६० वर पोहचली होती. त्यापैकी १४४ व्यक्ती अपंग होत्या. फेलोशिप नावाचे त्रैमासिक या संस्थेकडून ५०० प्रतीमध्ये प्रकाशित केले जाई. “फेलोशिप ऑफ द हॅण्डीकॅप्ड या संस्थेने अमेरिकेतील गुडविल इंडस्ट्रीज या संस्थेकडून प्रेरणा घेऊन सदर कार्यशाळा सुरु केली. त्याकरिता आवश्यक संसाधने सामान्य लोकांकडून देणगी स्वरूपात प्राप्त झाली. कागदी पिशव्या बनवण्यापासून या कार्यशाळेची सुरुवात झाली असली तरी पुढे सुतारकाम, छपाईकाम, पुस्तक बांधणी, फाईल बनवणे, खेळणी, अल्बम, छत्री यासारख्या वस्तु बनवणे विणकाम हस्तकला, प्लॅस्टीक वेल्डींग, रंगकाम, रेडीओचे सुट्टे भाग जोडणे, विद्युत उपकरणांचे सुट्टे भाग जोडणे इ. कामे केली जाऊ लागली. सन १९६५-६६ या वर्षी १३७ लोक येथे कार्यरत होते. संस्थेने निर्माण केलेल्या वस्तु विकून मिळालेला पैसा व शासनाकडून मिळणारे ३० टक्के अनुदान यावर या संस्थेचा खर्च भागत असे.”^{११}

“पंगु तरुणांच्या पुनर्वसनामध्ये पंगु भिका-यांचा प्रश्न अधिक गंभीर होता. कष्टप्राय नोकरी व्यावसायापेक्षा लोकांच्या दयाबुद्धीमुळे मिळणारी भिक्षा अधिक सुलभ असल्याने हे भिकारी नोकरी व्यवसायाच्या फंदात पडत नसत. त्यांच्या पुनर्वसनामध्ये त्यांच्या अपंगत्वापेक्षा त्यांचा नकारात्मक दृष्टीकोन हा सर्वात मोठा अडथळा होता. अपघाताने अपंगत्व आल्यानंतर प्रारंभिक काळात पंगु लोक नोकरी व्यवसाय शोधण्याचा प्रयत्न करत परंतु एकदा का? त्यांच्यातील स्वाभिमानाचा आणि नैतिकतेचा -हास झाला की ते भिक मागणे अधिक पसंद करत.”^{१२} “लेडी डी.जे. होम ह्या संस्थेत अपंग भिका-यासाठी त्यांना सुटल्यावर काम मिळावे म्हणून एक उत्कृष्ट प्रतिबंधक कारखाना सुरु करण्यात आला.”^{१३}

शरच्चंद्र गोखले म्हणतात, “अपंगांना व्यावसायिक शिक्षण देण्याचा हेतु त्याला स्वावलंबी बनविणे हा असतो. अपंगांना इतरांच्या बरोबरीने अर्थाजन करण्याची संधी देण्याचा एक महत्वाचा प्रयोग मुंबई येथे सौ. फातेमा इस्माईल यांनी केला. त्यांनी “फेलोशिप ऑफ द हॅण्डीकॅप्ड” या नावाची संस्था स्थापन केली. ह्या संस्थेच्या वतीने अपंग मुलांसाठी शाळा आणि अपंगांना व्यावसायिक जीवनाची संधी देण्याकरिता संरक्षित कारखाना सुरु केला. अशाच त-हेने दुसरा प्रयोग महालक्ष्मी येथील भिक्षा प्रतिबंधक गृहात श्री. व. सौ. क्वीन ह्यांनी केला वरील दोन्ही संस्थांशी संबधित असण्याचा सुयोग मला लाभला. महालक्ष्मी येथील कारखान्यात आज अनेक अपंग माणसे काम करीत असून तेथे छपाई, प्लॅस्टीकची फुले करणे, पिशव्या करणे, कार्डबोर्डची खोकी करणे, तांब्याच्या साखळ्या करणे, सेप्टी पिनांचे जुडणे

बनविणे वगैरे कामे केली जातात. शिवाय मोझेकची सुबक लादी बनविणे, फोम-रबरचे काम करणे, काचेची चित्रे व उपकरणे बनवणे वगैरे कौशल्याची कामेही केली जातात. शिवाय विजेची बटणे जोडणे, तारा जोडणे, पाणी तापवण्याचे विजेचे बंब जोडणे वगैरे यांत्रिक कुशलतेची कामेही केली जातात ही सारी माणसे अपंग असून इतरांच्या बरोबरीने दैनिक कामाई करून शकतात. ह्या कामासाठी मुंबईच्या भिक्षा प्रतिबंधक समितीने सुरुवातीला त्यांना सुमारे ५०,००० रुपयांची यंत्रसामुग्री दिली. ह्या कारखान्याचे काम बघणारे श्री. अलेक क्वीन यांनी एक लोखंडी पट्टी घेतली. ह्या लांब पट्टीच्या टोकाला केवळ अकराच पिना राहतील अशी खाच केली. त्यामुळे पिन मोजण्याचे काम वाचले. १२ व्या पिनमध्ये हे ओवल्यानंतर जुडगा तयार होई. प्रत्येक अपंगांच्या समोर एक फळा ठेवलेला असे. ह्यावर १४४ हुक मारलेले होते. प्रत्येक खिळ्यावर फक्त एक –एक जुडगा अडकवीत जायचे. फळा भरला की दुसर एकजण खोके भरी. अशा त-हेने अगदी साध्या साध्या वाटणा-या क्लृप्त्या योजून त्यांनी ह्या कारखान्याचे उत्पन्न एक लाख रुपयांच्या घरात नेले. श्री.व सौ. क्वीन ह्यांना त्या कार्यातील कल्पकतेचे वरदान आहे.”^{१४}

“मेरी क्वीन टेक्नीकल स्कुल, पुना’ या संस्थेने सैनिकांसाठी शिंपीकाम, विणकाम, ड्रायव्हिंग, मोटार दुरुस्ती, रंगकाम, छपाई, विद्युत अभियांत्रिकी इ. प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था केली. ८ महिने ते १८ महिने असा प्रशिक्षणाचा काळ असे महाराष्ट्र शासनाच्या तांत्रिक शिक्षण विभागाने तयार केलेल्या अभ्यासक्रम येथे पंगु मुलांना शिकवले जात. वैद्यकीय सुविधा, रेल्वेभाडे, विद्यावेतन इ. सवलती येथे मिळत असत. दो हर्ट, आय ग्रो हे या संस्थेचे ब्रीद वाक्य होते.”^{१५}

अपंगांच्या विकासाकरता वैविध्यपूर्ण काम आणि अपंग व्यक्तीकरिता मोठया संख्येने तरतुदी हे महाराष्ट्रातील अपंग चळवळीचे खास वैशिष्ट्य होते. “नागपुर, मिरज, सांगली, औरंगाबाद येथे महाराष्ट्र शासनाने अस्थिव्यंग मुलांकरिता निवासी शाळा सुरु केल्या. यातील प्रत्येक ठिकाणी प्रत्येकी २५ निवासी विद्यार्थी व स्कुल बस अशी व्यवस्था करण्यात आली. होम फॉर क्रिपल्ड चिल्ड्रेन, नागपुर ही संस्था सन १९६० मध्ये समाजकल्याण विभागाने सुरु केली. ‘द सोसायटी फॉर द वेल्फेअर ऑफ फिजिकली हॅण्डीकॅप्ड, पुना’ ही संस्था शासकीय अनुदान व खाजगी देणग्या यांच्या माध्यामातून कार्य करत असे. येथे ५० मुलांची निवास, भोजन, कपडे, वैद्यकीय उपचार, शिक्षण, व्यवसायिक प्रशिक्षण इ. ची व्यवस्था केलेली होती. यातील बहुतेक मुले अनाथ व न्यायालयाने सुचित केल्यामुळे भरती करत असत व ही मुले जवळच्या महानगरपालिकांच्या शाळांमध्ये शिक्षण घेत असत. स्कुल फॉर क्रिपल्ड चिल्ड्रेन, आणे, ता. जुन्नर, पुणे ही अशीच एक शाळा होती, की जी खाजगी प्रयत्नाने चालवणारी शाळा होती. सेंट क्रिस्पीन होम, पुना या ठिकाणी प्रामुख्याने अनाथ असलेल्या अस्थिव्यंग मुलांना प्रवेश दिला जात असे.”^{१६} अशा प्रकारे अस्थिव्यंग प्रवर्गांच्या जीवोत्थानाचे विसाव्या शतकात प्रयत्न झालेले दिसतात.

संदर्भ

१. Wallace W. Taylor and Isabelle Wagner Taylor, Services for the Handicapped in India, International Society for Rehabilitation of the Disabled, U.S.A., 1970, p. 216.
२. Cited in G. R. Madan, Indian Social Problems, Vol. 2, New Delhi, 1994, p.336-338
३. Wallace W. Taylor and Isabelle Wagner Taylor, op.cit., p.216.
४. Ibid., p.212.
५. Ibid., p.214.
६. Ibid., p. 215
७. Ibid., p. 218.
८. G.R. Madan, op.cit., p.338.
९. Wallace W. Taylor and Isabelle Wagner Taylor, op.cit., p.220.
१०. Ibid., p. 221.
११. Ibid., p. 226.
१२. Ibid., p. 225.
१३. शरच्चंद्र गोखले, अपंगांची हाक, पुणे, १९६५, पृ. १६३.
१४. किता., पृ. १३७.
१५. Wallace W. Taylor and Isabelle Wagner Taylor, op.cit., p.22५.

१६. Ibid., p. 227